

EMPERYALİZM, ANTI-EMPERYALİZM VE OSMANLI İMPARATORLUĞU

Imperialism, Anti- Imperialism and Ottoman Empire

Erol Ülker*

Öz

Bu yazı geç dönem Osmanlı İmparatorluğu'nun emperyalizm ve sömürgecilik karşısındaki konumunu ve bu konuda tarih yazımında ortaya çıkan belli başlı eğilimleri tartışmayı amaçlamaktadır. İlk olarak Osmanlı'nın yirminci yüzyıl başlarında ortaya çıkan klasik emperyalizm teorileri tarafından nasıl değerlendirildiği ve bu kavramsal çerçevenin Osmanlı tarih yazımındaki izdüşümleri incelenmektedir. İkinci olarak Osmanlı bağlamında emperyalizm meselesinin bağımlılık kuramları ve Dünya Sistemi Teorisi ekseninde nasıl ele alındığına değinilmekte, bu çerçevede imparatorluğun kapitalist dünya ekonomisine entegrasyonu tartışılmaktadır. Üçüncü olarak Osmanlı yönetici elitinin Avrupa sömürgeciliği ve Şarkiyatçılık karşısında geliştirdiği Osmanlı medeniyeti anlayışına, bunun Osmanlı reform sürecine yansıyan sömürgeci imalarına işaret edilmektedir. Yazının sonuç bölümünde bu sömürgeci bakış açısının Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupalı güçlerle diplomatik ve siyasal ilişkileri açısından doğurduğu neticelerden bahsedilmektedir.

Anahtar Sözcükler: Osmanlı İmparatorluğu, Emperyalizm, Sömürgecilik, Çevreleşme Süreci

Abstract

This essay aims to discuss the position of the late Ottoman Empire vis-à-vis imperialism and colonialism while addressing the major trends in historiography in this regard. Firstly, it examines how the Ottoman Empire was treated by the classical imperialism theories that emerged in the first decades of the twentieth century and how this conceptual framework found expression in Ottoman historiography. Secondly, it discusses how the dependency theories and the World System Theory dealt with imperialism in the Ottoman context by reference to the integration of the empire into the capitalist world economy. Thirdly, it points out to the

* Dr. Öğr. Üyesi, FMV Işık Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, İstanbul, Türkiye, erol.ulker@isikun.edu.tr, Orcid Numarası: 0000-0003-4074-7806

Asst. Prof., FMV Işık University Faculty of Economics and Administrative Sciences Department of International Relations, İstanbul, Turkey, erol.ulker@isikun.edu.tr, Orcid Number: 0000-0003-4074-7806

Geliş Tarihi / Received: 16.06.2021 - Kabul Tarihi / Accepted: 02.07.2021

understanding of Ottoman civilization developed by the Ottoman ruling elite against European colonialism and Orientalism as well as the colonialist implications of this attitude in the Ottoman reform process. The essay concludes by referring to the results of this colonialist perspective in terms of the Ottoman Empire's diplomatic and political relations with the European powers.

Key Words: Ottoman Empire, Imperialism, Colonialism, Peripheralization,

Giriş

Bu yazı, geç dönem Osmanlı İmparatorluğu'nu emperyalizm kavramına atıfla yeniden düşünmeyi amaçlamaktadır.¹ Aşağıda on dokuzuncu yüzyıl başlarından 1914 yılında patlak veren Cihan Harbi'ne kadar uzanan süreçte Osmanlı İmparatorluğu'nun emperyalizm ve sömürgecilik karşısındaki konumu tartışılacak, bu ilişkinin siyasal ve ideolojik olarak nasıl sorunsallaştırıldığına değinilecektir. Ancak böyle bir çaba kaçınılmaz olarak terminolojik/kavramsal bir tartışmayı gerektirmektedir. Emperyalizm mevcut literatürde sıklıkla atıf yapılan bir kavram olduğu halde bunun ne anlama geldiği hakkında bir oydaşma olduğunu söylemek mümkün görünmüyor. Aşağıda daha ayrıntılı bir şekilde tartışılacağı gibi bu kavram Osmanlı İmparatorluğu'nda yabancı sermaye yatırımları hakkındaki çalışmaların sıklıkla kullandığı bir kavramsallaştırmadır. Örneğin Orhan Kurmuş *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi* (2007) isimli önemli çalışmasında Batı Anadolu'ya odaklanarak Osmanlı döneminde bu bölgeye ihraç edilen yabancı sermaye yatırımlarını emperyalizm kavramı çerçevesinde analiz eder. Yine Jacques Thobie (1991) Avrupa bankalarının Orta Doğu'daki faaliyetlerini bu kavrama atıfla inceler. Öte yandan emperyalizm devletlerarası sistemdeki güç mücadelelerine, modern imparatorlukların sömürgeci politikalarına ya da yönetici seçkinlerin emperyal ve sömürgeci zihniyetine ilişkin olarak da başvurulan bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır.

Ben bu yazının nispeten dar sınırları çerçevesinde emperyalizm ve anti-emperyalizm konularına yönelik farklı kavramsallaştırmaları bütünlüklü bir şekilde incelemek niyetinde değilim. Ne de konu hakkında kapsamlı bir literatür incelemesi ortaya koyma iddiasındayım. Osmanlı İmparatorluğu'na odaklanan bu yazının çıkış noktası, aşağıda ilk bölümde kısaca değinilen klasik emperyalizm kuramları olacak. Öncelikle, yirminci yüzyılın başlarında formüle edilen, merkez kapitalist ülkelerde finansal sermaye ve büyük ölçekli sanayinin bütünleşmesine odaklanan emperyalizm kuramlarının Osmanlı İmparatorluğu'nu nasıl ele aldığını tartışmaya çalışacağım. Daha sonra bu çerçevenin Osmanlı -Türkiye bağlamındaki siyasal, ideolojik ve fikirsiz izdüşümlerine işaret edeceğim. Yazının sonraki bölümü bağımlılık kuramlarının ve özellikle Dünya Sistemi Teorisi'nin Osmanlı bağlamında

emperyalizm ve sömürgecilik tartışmalarına nasıl katkıda bulunduğunu tartışacak. Bu çerçevede Osmanlı çevreleşme süreci ve imparatorluğa yönelik sermaye akımlarının etkileri ele alınacak.

Dolayısıyla bu yazı genel olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun emperyalizm ve sömürgecilik karşısındaki konumunu, bu meseleye ilişkin tarih yazımında ortaya çıkan temel eğilimleri ve ideolojik yönelimleri tartışmayı amaçlıyor. Ancak yazının son bölümünde tartışmanın eksenini, emperyalizmin Osmanlı üzerindeki etkisinden ve çevreleşme sürecinden, Osmanlı yönetici elitinin imparatorluğa ilişkin algısına kayacak. Bu bölümde Osmanlı seçkinlerinin Avrupa sömürgeciliği ve Şarkiyatçılık karşısındaki tutumlarını sorunsallaştıran, Osmanlı medeniyeti anlayışına ve bunun sömürgeci imalarına eğilen bir dizi tarihsel çalışmaya değinilecek. 1990'lı yıllardan başlayarak Osmanlı'nın Avrupalı güçlere ekonomik bağımlılığında ziyade bunlar karşısındaki siyasi ve diplomatik özerkliğini vurgulayan çalışmalar, Osmanlı seçkinlerinin Avrupa'daki emsalleriyle benzer bir sömürgeci zihniyete sahip olduğunu, henüz Osmanlı medeniyetinin değerler sistemini benimsememiş tebaayı uygarlaştırma ya da medenileştirme misyonu tarif ettiğini göstermiştir. Bir başka deyişle, Osmanlı İmparatorluğu Avrupa emperyalizminin bir av sahası olarak değil, siyasal seçkinleri Avrupa'daki emsalleriyle benzer bir sömürgeci zihniyeti paylaşan bir emperyal güç olarak görülmeye başlanmıştır. Bu yaklaşım, Osmanlı İmparatorluğu'nun emperyalizm karşısındaki konumuna ilişkin anlatıda önemli bir niteliksel kırılmaya işaret etmektedir ve yazının sonuç bölümünde vurgulanacağı gibi Osmanlı Emperyalizmi tartışmalarına zemin oluşturmuştur.

Emperyalizm ve Finans Kapital

Emperyalizm yirminci yüzyılın başlarında kapitalizmin tekelci aşaması olarak kavramsallaştırılmıştır (Ülman, 2015). İngiliz bir iktisatçı ve gazeteci olan John A. Hobson (2016) emperyalizmi bu anlamda kullanan ilk kuramcılardan biridir. Hobson ilk kez 1902 yılında yayınlanan *Emperyalizm* isimli çalışmasında, on dokuzuncu yüzyılın son çeyreğinden itibaren görünür hale gelen, sermayenin yoğunlaşma ve merkezileşme süreçlerine paralel olarak merkez kapitalist ülkelerde ekonomik tekellerin yükselişine dikkat çekmiştir. Malî sermaye ile sanayi sermayesi arasında bu dönemde ortaya çıkan bütünleşme eğiliminin en sistematik analizini ortaya koyan ise Avusturyalı bir Marksist iktisatçı olan Rudolph Hilferding'dir. Hilferding 1910 yılında *Finans Kapital* (1981) ismiyle yayınlanan önemli araştırmasında, anonim şirketlerin ekonomik tekellere yol açtığını, bu süreçte bankaların sayısının azaldığını ve bunların

giderek ekonominin kilit sektörlerinde faaliyet gösteren sanayi şirketlerinin kontrolünü ele geçirdiğini ortaya koymuştur.

Emperyalizmin bugüne kadar en geniş kabul gören tanımlarından biri V. I. Lenin (1999) tarafından ortaya konmuştur. Hilferding'in finans kapital kavramından yola çıkan Lenin 1916 yılında kaleme aldığı ünlü broşürde emperyalizmi kapitalizmin ulaşmış olduğu en yüksek aşama olarak tanımlar. Lenin'e göre bu aşamada, daha önce kapitalizmin ve genel olarak meta üretiminin temel karakteristiği olan serbest rekabetin yerini kapitalist tekeller almaktadır. Kapitalizmin tekелci aşaması olan emperyalizm bir yandan sanayi üretiminde ölçeği giderek büyüyen karteller, birlikler ve tröstlere, diğer yandan ise sınırlı sayıda büyük bankanın elinde temerküz eden finansal sermayeye dayanır. Lenin (1999: 70-74), sermayenin daha az gelişmiş bölgelere ihracının tekeller açısından kâr oranlarını artırmanın etkili bir yolu olduğunu vurgulamıştır.

Lenin'e göre ekonomik tekeller üç aşamada ortaya çıkmıştır. 1860-1880 yıllarını kapsayan ve serbest rekabetin en yüksek noktasına vardığı ilk aşamada tekeller ancak nüveler halindedir. 1873 krizinden sonraki yıllara denk gelen ikinci aşamada karteller büyük bir gelişme göstermiş olsalar da henüz kural olmaktan ziyade istisna durumundadırlar. On dokuzuncu yüzyılın sonunda ortaya çıkan üçüncü aşamada ise tekeller artık iktisadi yaşamın temeli haline gelmiş ve dolayısıyla kapitalizm artık emperyalizme dönüşmüştür. Dünyanın kapitalist tekел grupları arasında ekonomik olarak paylaşımı üçüncü aşamada ortaya çıkan bir gelişmedir. Finansal sermaye ve büyük ölçekli sanayinin birleşimiyle ortaya çıkan ekonomik gruplar tekел kârları elde etmek amacıyla hükümetleri yayılmacı ve sömürgeci politikalar izlemeye teşvik etmiştir. Bunlar arasındaki rekabet, siyasal tekellerin, yani devletlerin, dünyanın yeniden paylaşımı için sürdürdüğü rekabetin temelini oluşturmuştur. 1914'te patlak veren Cihan Harbi'nin en önemli tetikleyicisi, dünyanın ve mevcut kaynakların yeniden paylaşımı için verilen emperyalist mücadeledir.

Yirminci yüzyılın başlarında formüle edilen emperyalizm eleştirileri, çoğunlukla, üretim, ulaşım ve iletişim teknolojilerinde büyük bir aşama kaydeden sanayileşmiş metropol ülkelere odaklanmaktaydı. Bir dünya ekonomisinin oluşumunda kilit rol oynayan metropol ülkelere kıyasla, sömürgeler, çevre ve yarı-çevre ekonomiler emperyalizm tartışmalarının gündemini daha az meşgul etmekteydi. Örneğin Nikolay Buharin (1929: 96), uluslararası sermaye hareketlerinin sermaye ihraç eden ve ithal eden ülkeler üzerindeki etkisinin farklı yönlerine dikkat çekmekteydi. Ancak yine de Osmanlı İmparatorluğu gibi ülkeler açısından yabancı sermaye girişinin

sosyoekonomik ve politik sonuçlarından çok az söz edilmekteydi. Gerek Buharin (1929, s. 86) gerek Lenin (1999: 30-31) Osmanlı İmparatorluğu'nu, İran ve Çin ile birlikte yarı-sömürge bir ülke olarak sınıflandırmaktaydı. Lenin'e göre (1999: 85-86) emperyalist güçler tamamen sömürge haline getirilmiş ülkelerden büyük kârlar elde etmekteydi; ancak finans kapital, siyasî bağımsızlığa sahip yarı sömürgeleri de kendisine tâbi kılma yeteneğine sahipti.

Rosa Luxemburg'un *Sermaye Birikimi* isimli önemli çalışması sermayenin ihraç edildiği ülkelerde yarattığı sonuçlara daha büyük bir önem vermektedir. Rosa Luxemburg, emperyalizmin mahiyetini, sermayenin kapitalist olmayan alanlara doğru genişleme eğilimine atıfta bulunarak açıklar. Yani Luxemburg'a göre sermaye ihracı emperyalizmin ayırt edici özelliklerinden biridir. Sanayileşmiş ülkelerde sermaye yatırımlarına dönüştürülemeyen artıkdeğer, dünyanın farklı yerlerinde demiryolları ve altyapı inşasına aktarılmaktaydı (Luxemburg, 2003: 407). Asya ve Afrika'nın sömürgeleştirilmesine hizmet eden bu süreç aynı zamanda sermayenin tekelleşmesine yönelik eğilimi güçlendiriyordu (Luxemburg, 2003: 402). Lüksemburg 1850'lerde ve 60'larda İngiliz sermayesinin özellikle Batı Anadolu'ya nasıl girdiğini tartışır. İngiliz sermayesi bu bölgede öncelikle demiryolu imtiyazlarıyla etkili olmuştur. Daha sonra Fransız sermayesi demiryolu imtiyazları almaya başlar ve 1880'lerin sonlarında Alman sermayesi bu alanda etkisini artırmaya başlar (Luxemburg, 2003: 419-422). Luxemburg, demiryolu inşasının ve buna paralel olarak ivme kazanan ticarî faaliyetlerin Batı Anadolu'da geleneksel tarımsal ekonominin hızlı bir şekilde parçalanmasına yol açtığını belirtir, bu süreçte Osmanlı devleti ekonomik ve politik olarak giderek Avrupa sermayesine tâbi hale gelmektedir (Luxemburg, 2003: 423-425).

Osmanlı-Türkiye Bağlamında Emperyalizm ve Anti-Emperyalizm

Osmanlı-Türkiye tarih yazımında Parvus Efendi olarak bilinen Alexander Helpland, emperyalizmin spesifik olarak Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki etkisini konu alan ilk analizlerden birini ortaya koymuştur. Bilindiği gibi Parvus oldukça ilginç bir şahsiyettir ve son derece karmaşık bir yaşam sürmüştür (Scharlau ve Zeman, 2007). Çarlık Rusya'sında 1905 Devrimi'ne katılmış, ardından siyasî yaşamının büyük bir bölümünü Almanya'da geçirmiştir. Troçki ile birlikte sürekli devrim teorisine katkıda bulunan Parvus, 1910-1914 yılları arasında Osmanlı başkenti İstanbul'da bulunmuştur. Cihan Harbi patlak vermeden önce İttihatçıları millî iktisat politikaları konusunda yönlendirmeye çalışmış, bu amaçla faaliyetlerde bulunmuş ve çeşitli mecralarda makaleler yayınlamıştır (Sencer, 2005). Parvus borçlar ve doğrudan yatırımlarla

imparatorluğu sömürgeleştirmekte olan Avrupa kökenli finansal sermayeye yönelik eleştiriler ortaya koymuştur. Finansal sermayenin Osmanlı ekonomisi üzerinde hâkimiyet kurmakta olduğunu, Düyûn-u Umûmiye İdaresi aracılığıyla Osmanlı devletini kendi çıkarları doğrultusunda dönüştürdüğünü göstermiştir. (Karaömerlioğlu, 2004: 152-153).

Parvus Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa kökenli finansal sermayenin egemenliğinden kurtulabilmek için millî bir ekonomi ve sanayileşme politikası izlenmesi gerektiğini öne sürmekteydi. Bu fikirlerin hatırı sayılır bir etkiye sahip olduğu söylenebilir. Cihan Harbi süresince Osmanlı İmparatorluğu'nu tek elden yöneten İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin (İTC) lider kadrosu içinde millî iktisat politikalarını korporatist bir bakış açısıyla yorumlayan güçlü bir eğilimin ortaya çıktığını biliyoruz. (Tekeli ve İlkin, 2003; Toprak, 2019; Tunçay, 2009: 266-268). Meslekî temsil olarak nitelendirilen bu korporatist eğilim, Cihan Harbi sona erdikten ve İtilaf güçleri Osmanlı İmparatorluğu'nu işgal etmeye başladıktan sonra da önemini korudu. Nitekim bu eğilim 1917 Ekim Devrimi'nin yarattığı kendine özgü tarihsel bağlamda Millî Mücadele'yi sömürgeciliğe ve emperyalizme karşı bir hareket olarak meşrulaştıran kimi İttihatçı çevreler açısından önemli bir referans noktası haline geldi. (Tunçay, 2009: 268-315).

Millî Mücadele'nin anti-emperyalist ve anti-sömürgeci bir hareket olarak temsili yalnızca İttihatçı kökenli hareketlere özgü bir anlayış değildir şüphesiz. Anti-emperyalist paradigma, İtilaf güçlerinin işgali altındaki Osmanlı başkenti İstanbul'da ve Türk-Yunan savaşına sahne olan Anadolu'da örgütlenen komünist çevreler açısından da büyük bir öneme sahip olmuştur. Kuruluş süreci 1925 yılında tamamlanacak olan Türkiye Komünist Partisi'nin (TKP) temellerini atan bu çevreler Millî Azadlık Savaşı olarak da nitelendirilen Millî Mücadele'yi anti-emperyalist bir hareket olarak desteklemiştir (Tunçay, 2009: 315-345; Akbulut/Tunçay, 2012; Akbulut, 2006). Elbette Komintern'in sömürgecilik karşıtı hareketleri destekleme stratejisi,² Millî Mücadele karşısında bu tavrın benimsenmesine neden olan önemli sebepler arasındadır Komintern'in inisiyatifi altında Eylül 1920'de Bakü'de toplanan Bakü Doğu Halkları Kurultayı bu stratejinin formüle edilmesinde önemli bir dönüm noktası teşkil etmiştir (Aslan, 2007). Bu kurultayda, yine Eylül ayı içinde Bakü'de toplanacak olan kongrede Türkiye Komünist Fırkası ismini alacak Mustafa Suphi liderliğindeki hareketin yanı sıra anti-emperyalist bir mücadele hattını ön plana çıkaran İttihatçılar da temsil edilmiştir.

Mütareke döneminde dikkate değer bir siyasal ve ideolojik yönelim haline gelen anti-emperyalizmin sonraki yıllarda da gündemden düşmediğini belirtmek gerekir. Anti-emperyalizm, Cumhuriyet kurulduktan sonra, özellikle 1925 Şeyh Sait İsyanı ve bunu takiben kabul edilen Takrir-i Sükûn Kanunu nedeniyle yasal faaliyetlerini durdurmaya mecbur bırakılan TKP'nin siyasal çizgisini belirlemeye devam etmiştir. Komintern'in Temmuz 1924 tarihli 5. Kongresi'nde benimsenen *Bolşevikleşme* yöneliminin tüm komünist partilere önerilen en önemli siyasal vurgularından biri anti-emperyalizmdir.³ Komintern tarafından ortaya konan bu yaklaşımın Cumhuriyet'in ilk yıllarında TKP'ye biçtiği misyon, yalnızca emperyalizme karşı değil, aynı zamanda monarşist eğilimlerin ve feodal gericiliğin tasfiyesi için de Kemalizmin ve Halk Fırkası içindeki radikal, ilerici unsurların desteklenmesidir.

1920'li yılların ikinci yarısında TKP'nin siyasal gündemini belirleyen en önemli mesele emperyalizmle ve feodal gericilikle mücadelede Kemalizme karşı nasıl bir tutum alınması gerektiği sorusudur. Bu konu parti kadroları arasında gerçekleşen, Osmanlı geçmişi hakkında tarihsel referanslar içeren ideolojik tartışmalara da damgasını vurmuştur. Şevket Süreyya (Aydemir) bu konuda özgün görüşlere sahip TKP liderlerinden biridir hiç kuşkusuz. Aralık 1926 kadar erken bir tarihte Kemalizm ve “millî devrim” konularında kendi görüşlerini açık bir şekilde ortaya koymaktadır Şevket Süreyya. Ona göre Türk kapitalizminin gelişimi bir sömürge (müstemleke) kapitalizminin gelişim seyrini izlemektedir ve bu nedenle “klasik kapitalizm doğuşunun” genel hatlarını barındırmamaktadır. Şevket Süreyya'nın sonraki yıllarda TKP'nin dışındaki siyasî faaliyetleri sırasında, özellikle 1930'lu yıllarda yayınlanacak Kadro Dergisi vasıtasıyla ifade edeceği görüşlerin temellerini şu satırlarda bulmak mümkündür:

Bugünkü Türkiye'yi düşünürken münhasıran bir “burjuvazi keyfiyetini” değil, aynı zamanda “Türkiye inkılâbını” düşünmek mecburiyetindeyiz. Ben bu inkılâbı şöyle tasvir ediyorum: “Türkiye inkılâbı; Evvelden keşf ve vaad olunmayan, fakat iyi bir sevk-i idare ve şerait-i hâricîyenin zaruretleriyle zaman zaman inkişâf ve nihayet bir kül ve sistem teşkil eden içtimaî, iktisadî ve siyasî icraat ve tedbirleriyle –kapitalizmin inhilâlî devrinde-zuhuru zarurî olan şark ve müstemleke inkılâbâtının mütemeyyiz ve şâmil bir numunesini teşkil eder.” Her millî inkılâp gibi bu hadisenin de bir hududu var. Beynelmilel fevkalâde hadisat cereyan etmedikçe, bu millî inkılâb, o mukadder istikâmetlerine doğru adım adım inkişâf edecektir. Fakat bugün o vaziyetteyiz

ki burjuvazi henüz –Şark irtıcaı ve Garp emperyalizmi önünde- diğer sınıfların da menfaatlerini temsil etmek devrindedir. Bütün kuyûd ve şerâitten muarra bir sınıf mücadelesi, bütün kuyûd ve şerâitten muarra bir “istismar” karşısında olmadığımız için mesela vergiler, mesela militarizm, mesela terörün tenkidi mevzubahis olunca fikrimizde ve elimizde herhangi diğer bir komünistin hudutsuz serbestisini duymuyoruz. Bin bir çeşit sebeplerle millî inkılâbî rehberlik ve devletin Türkiye ameale ve köylüsünün elinde bulunamaması yüzünden, tarihî sebeplerle o rolün bu ele intikal edeceği güne kadar her Türk komünisti faaliyetini yaparken kendisini nâzik bir vaziyet-i hususiye karşısında duyacaktır.⁴

Şevket Süreyya’ya göre “küçük, dar fakat oldukça iyi yetişmiş bir kadro olan” TKP, izleyeceği taktik ve politikaları belirlerken bir yandan Batı emperyalizmini ve Doğu gericiliğini, diğer yandan da proletarya sınıfının ilerletilmesini hesaba katmak durumundadır.

Ancak Şevket Süreyya’nın fikirleri TKP içinde rakipsiz değildir hiçbir şekilde. Bu fikirler Şefik Hüsnü tarafından sert bir şekilde eleştirilmektedir. Bu eleştirinin merkezinde, Şevket Süreyya’nın tüm diğer fikirlerini etkileyen genel bir görüş bulunmaktadır. Bu, Türkiye’de burjuvalaşmak isteyen bürokrasinin diğer sınıfların da çıkarlarını temsil etme derdinde olduğu görüşüdür. Şefik Hüsnü’ye göre bu görüş, “hiçbir sınıfa mensup olmayan veya başlı başlarına bir hususî sınıf teşkil eden bürokratların bir burjuvazi yaratmaya çalıştıkları neticesine” varır ki bu Marxism’in inkârı anlamına gelmektedir. Şefik Hüsnü bürokrasinin sınıfsal pozisyonuna ilişkin görüşlerini ortaya koyarken Osmanlı-Türkiye modernleşmesini uluslararası malî sermayenin kuyruğuna takılan büyük burjuvazi ile İttihatçılar şahsında iktidarı ele geçiren millî burjuvazi arasındaki çelişki bağlamında yorumlamaktadır:

Biz komünistlere göre yalnız bugün değil, hatta Türkiye’de asrî inkılâplar devresi, Tanzimat’la açıldıktan beri bir burjuvazi sınıfı teşekkül etmeye başlamıştır. Küçük burjuva tabakalarından yükselen bu burjuvazi, Abdülhamit devrinde mevcudiyetini hissettirmeye başlamış fakat tarihî vazifelerine el sürmeden beynelmilel mâlî sermayenin kuyruğuna takılarak daha teşekkülünün akabinde millî seciyelerden mahrum, emsâline Hindistan’da, Mısır’da, cenûbî Amerika’da tesadûf edilen piç bir burjuvazi sınıfı haline gelmiştir. Bu büyük ticaret ve ihtikâr

... burjuvazisi Meşrutiyet'ten az sonra İttihatçıların şahsında iktidarı ve Türkiye'nin mukadderâtını ele geçirmiş, asıl müstahsil orta halli sınıflardan yükselmek istidadını gösteren sınıfın, millî burjuvazinin taazzisine mütemadiyen mani olmuştur. Nihayet bu teşkilâtsiz fakat zinde genç burjuvazi bütün kuvvetlerin alt olduğu, memleketin esaret uçurumuna doğru yuvarlanmak üzere bulunduğu Mütareke devresinde Mustafa Kemal ve arkadaşları gibi en kabiliyetli mümessillerini önüne katarak bütün ... halk kitlelerinin ve beynelmilel proletarya sınıfının yardımıyla müstakil yaşamak hakkını muvaffakiyetle müdafaa etmiş ve bilfiil mukadderatını bizzat kendi eline almıştır. Bahsettiğiniz bürokratlar bu sınıfı doğurmuyor. Hâl-i inkişâfta bulunan bu sınıf teşkilâtçıları ve siyasî rehberlerini bizzat kendi içinden çıkarmıştır ve elan çıkarıyor.⁵

Dolayısıyla Şefik Hüsnü'ye göre mevcut bürokrasi millî burjuvazi içinden çıkmıştır ve Mütareke döneminde halk kitlelerinin desteğiyle bağımsızlık hakkını başarılı bir şekilde savunmuş olan bu sınıfın çıkarlarını temsil etmektedir. Buradaki sorun, uluslararası kapitalizmin istikrar kazandığı bir dönemde millî burjuvazinin giderek “yeni yeni uzlaşmalarla sermayedar dünyaya” yaklaşması tehlikesidir ki bunu engellemek komünistlerin görevidir. Şefik Hüsnü için, genç millî sermayedar burjuvazinin siyasî teşkilatı olan Halk Fırkası'nı millî inkılâbı tamamlamaya mecbur edecek yegâne güç, “yoksul köy ve şehir küçük burjuvazisini de arkasından sürüklemeye uğraşmak mecburiyetinde olan proletarya sınıfının müstesna teşkilâtı” olan TKP'dir.

TKP'nin Kemalizm konusundaki görüşlerinin evrimi bu yazının sınırları dışında kalmaktadır. Ancak bu meselenin emperyalizm ve sömürgecilik tartışmasıyla ve bu bağlamda Osmanlı geçmişiyle bağlantısını hatırdta tutmak gerekir. Nitekim emperyalist güçlere ve gericiliğe karşı Kemalizmi destekleme stratejisi, “sınıfa karşı sınıf” yöneliminin öne çıktığı Temmuz-Ağustos 1928 tarihli Komintern 6. Kongresi'nde büyük ölçüde revizyona tabi tutulacak (Wolikow, 2016: 117-125), “Kahrolsun Kemalist diktatörlük” sloganı ön plana çıkacaktır. TKP delegesi Ali Cevdet bu kongrede yaptığı konuşmada Kemalistlerin Türkiye'de ilerici bir güç olduğu tezini eleştirerek onların komprador burjuvazi ve emperyalizmle uzlaştığı görüşünü ileri sürmüştür (Tunçay, 1992: 62). Kemalizme yönelik bu yaklaşım 1930'ların ortalarına kadar TKP'nin siyasal tutumunu belirlemeye devam etmiştir. (Çetinkaya/Doğan, 2007: 302-311). Fakat Komintern'in 1935 yılındaki 7. Kongresi'nde kabul gören birleşik halk cephesi yönelimi yeni bir süreci

başlatmıştır (Wollikow, 2016: 126-149). Bu yönelim Komintern kararı doğrultusunda TKP'yi Kemalistlerle ilişkiler meselesinde karşı kutba itmiştir ve 1937 yılında alınan desantralizasyon kararıyla sonuçlanmıştır. Komintern önce TKP üyelerinin yer altı faaliyetlerini durdurarak Sovyet yanlısı bir dış politika izleyen CHP içinde ya da Halk Evleri gibi yasal zeminlerde faaliyet göstermesini istemiş, daha sonra TKP faaliyeti ile ilişkilerini askıya almıştır (Tunçay, 1992: 126; Gökay, 2007: 345-346).

Desantralizasyon kararı TKP'yi uzun süre hareketsizliğe mahkûm etmişse de emperyalizmin ve anti-emperyalizmin yalnızca TKP içindeki politik tartışmaların konusu olmadığı, 1930'lu yıllarda bu meselenin fikrî olarak da önemini koruduğu vurgulanmalıdır. Bu dönemde yayınlanan kimi çalışmalar klasik emperyalizm teorilerinden hareketle Osmanlı İmparatorluğu'na ve iki-savaş-arası dönemde Türkiye'ye giriş yapan yabancı sermaye yatırımlarının etkilerini analiz etmektedir. (Şanda, 1932; Şanda, 1935; Kıvılcımlı, 1989; Blaisdell, 1979). TKP'nin önemli kadrolarından Dr. Hikmet Kıvılcımlı'nın *Geberen Kapitalizm* (1989) isimli çalışması ilk kez 1935 yılında yayınlanmıştır. Kıvılcımlı bu çalışmada sık sık Osmanlı ve Türkiye tarihinden örneklerle başvurmaktadır.

Bağımlılık Kuramları ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Çevreleşme Süreci
Türkiye'de sol hareketlerin canlanma dönemi olarak değerlendirilebilecek 1960'lar ve 1970'lerde sosyalist solun tüm fraksiyonları anti-emperyalist bir ideolojik bakış açısı benimsemiştir (Atılğan, 2007, Bora, 2017: 652-681). Bunlar Türkiye'de hüküm süren siyasi rejimin emperyalist güçlerin ve özellikle de ABD'nin egemenliğinde olduğunu iddia etmiştir. Devrimci, sosyalist ve komünist grupların yayın organlarında emperyalizmin Osmanlı İmparatorluğu'na sirayet etmesi ve Osmanlı devletinin yarı-sömürgeleştirilmesi konuları tartışılmaktadır (Yıldırım, 2008: 243; Çayan, 2008: 299-302). 1960'lı ve 70'li yıllar Türkiye'sine hâkim olan politik ve ideolojik bağlam, birçok sol eğilimli radikal aydın ve akademisyeni, emperyalizmin Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki etkileri hakkında ve Osmanlı devletinin Avrupalı sömürgeci güçlerle ilişkileri üzerinde üzerine daha kapsamlı ve sistematik bir şekilde düşünmeye sevk etmiştir (Çavdar, 1970; Kurmuş, 2007; Varlık, 1976).

Ancak o zamana kadar emperyalizmin kavramsallaştırılmasında önemli değişimlerin ortaya çıktığı vurgulanmalıdır. (Adas, 1993; Brown, 1972). Yukarıda değinildiği gibi, önceki döneme ait emperyalizm kuramları, sanayileşmiş ülkelerde finans kapitalin nasıl ortaya çıktığını ve egemenliğini pekiştirdiğini, bu sürecin uluslararası sistem açısından ne gibi sonuçlar

ürettiğini ele almaktaydı. Aşağıda değinileceği gibi, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra, Asya ve Afrika'da ortaya çıkan ulusal kurtuluş hareketleri bağlamında, emperyalizm kuramlarının odak noktası Üçüncü Dünya ülkelerine kaydı. Bu esnada sömürgecilik-sonrası (post-kolonyal) ülkelerde ekonomik ve siyasi gelişme potansiyeline ilişkin modernleşme ve kalkınma kuramlarına damgasını vuran iyimserlik hızla sönümlenmekteydi. Ana-akım modernleşme ve kalkınma teorileri prestij kaybederken, eski sömürgecilerin, yani sömürgecilik-sonrası bağımsızlığını kazanan devletlerin hâlen emperyalist tahakküm ilişkilerine tâbi olduklarını vurgulayan kuramlar ortaya çıkmaktaydı. Bu bakış açısı en güçlü ifadelerinden birini, Andre Gunder Frank'ın (1970) “azgelişmişliğin gelişimi” tezinde bulmuştur. Frank sanayileşmiş metropol ile azgelişmiş uydu arasındaki emperyalist bağımlılık ve sömür ilişkilerini son derece çarpıcı bir biçimde ortaya koymaktaydı. Bağımlılık kuramlarının farklı yorumları, kapitalist dünya ekonomisinde merkez ve çevre ülkeler arasındaki eşitsiz ilişkilerin ortaya çıkışını, bu sürecin gerisinde yatan yapısal faktörleri, sosyoekonomik mekanizmaları analiz etmekteydi (Amin, 2000: 45-102).

Bağımlılık teorileri aynı dönemde Türkiye'de hatırı sayılır bir yaygınlık kazanmıştır. Birçok sol eğilimli aydın ve akademisyen, Osmanlı-Türkiye tarihinde emperyalizm ve azgelişmişlik sorunlarını bağımlılık kuramları çerçevesinde ele almıştır. (Karaömerlioğlu, 2001: 86-88). Osmanlı tarihi çalışmalarında Dünya Sistemi Teorisi'nin artan önemi de bu bağlamda açıklanabilir (Karaömerlioğlu, 2001: 88-96; Ceylan, 2003; Emrence, 2011: 15-27). Bu disiplinler-arası yaklaşımın temelleri, ünlü sosyolog Immanuel Wallerstein tarafından 1970'lerin ortalarında atılmıştır. Wallerstein, *Modern Dünya Sistemi* isimli önemli çalışmasının birinci cildini ilk kez 1974 yılında yayımlamıştır. (Wallerstein, 2011). Wallerstein'a (1979: 37-48) göre, on altıncı yüzyıldan önce, dünya imparatorlukları, dünya ekonomileri ve mini sistemler bir arada bulunmaktaydı. Wallerstein, piyasa ekonomisinin küresel ölçekte egemen olduğu modern dünya ekonomisinin temellerinin (Wallerstein, 1979: 6), Fernand Braudel'in uzun on altıncı yüzyıl olarak nitelendirdiği 1450-1640 döneminde Avrupa'da atıldığını öne sürmektedir. Avrupa'da doğan modern kapitalist dünya ekonomisi, merkez, çevre ve yarı-çevre arasındaki bölünme ve farklılaşmaya dayanmaktadır. Modern dünya ekonomisi yirminci yüzyıla kadar imparatorlukları ve mini sistemleri içersyeyerek genişlemiştir. Bunlar dünya ekonomisine çevre ve yarı-çevre ülkeler olarak entegre olurken üretim süreçleri merkez ülkelerdeki sermaye birikim süreçlerinin gereklerine göre yeniden yapılandırılmıştır (Wallerstein, Decdeli/Kasaba, 2004: 88).

Dünya Sistemi Teorisi, Osmanlı sosyal ve ekonomik tarihi çalışmaları için oldukça yaygın, verimli ve etkili bir kavramsal çerçeve sağlamıştır. Bu eksende ortaya konan çalışmalar açısından Osmanlı İmparatorluğu'nun dış ticaret ve sermaye hareketleri vasıtasıyla kapitalist dünya ekonomisine entegrasyonu önemli bir araştırma gündemi oluşturmuştur. Ayrıca bu sürecin ekonomik etkilerinin yanı sıra sosyal boyutları da incelenmiş, başta yabancı sermaye şirketlerinin egemen olduğu sektörlerdeki işçi mücadeleleri olmak üzere, Avrupa'nın ekonomik nüfuzuna karşı gelişen farklı direniş biçimleri hakkında önemli araştırmalar ortaya konmuştur. (Quataert, 1983). Osmanlı İmparatorluğu ile dünya ekonomisi arasındaki en önemli bağlantı noktaları olan İzmir, Selanik ve İstanbul gibi Osmanlı liman kentlerinin sosyal, siyasî ve ekonomik tarihi de kapsamlı bir şekilde incelenmiştir (Kasaba/Keyder/Tabak, 1986; Keyder/Özveren/Quataert, 1993; Eldem/Goffman/Masters, 1999).

Çevreleşme süreci (peripheralization), dünya sistemi perspektifinin ağırlık kazanmasıyla beraber Osmanlı araştırmalarında en önemli meselelerden biri haline gelmiştir. Konuyla ilgili önemli bir makalede Huri Cihan İslamoğlu ve Çağlar Keyder (2004: 42), Osmanlı çevreleşme sürecini, Asya tipi üretim tarzının egemen olduğu bir dünya imparatorluğundan kapitalist dünya ekonomisi içinde çevresel bir konuma geçiş süreci olarak tanımlamaktadır. 1970'lerin sonlarında ve 1980'li yıllarda, Wallerstein'in (1979) da dâhil olduğu bir grup tarihçi ve sosyal bilimci Osmanlı İmparatorluğu'nda çevreleşme sürecinin nasıl ve ne zaman başladığını, kapitalist dünya ekonomisiyle bütünleşmenin sosyal, ekonomik, malî ve siyasî sonuçlarını incelemekteydi. Bu tür konulara yoğunlaşmak, emperyalizm kavramıyla ilişkilendirilebilecek araştırma gündemlerinin de yeniden gözden geçirilmesini gerektiriyordu. Klasik emperyalizm teorilerine dayanan çalışmalar, on dokuzuncu yüzyıla, özellikle 1838'de Osmanlı devletinin İngiltere ile imzaladığı serbest ticaret anlaşmasından sonraki döneme odaklanmaktaydı. Dünya sistemi perspektifi ise Osmanlı tarihini ve Osmanlı çevreleşme sürecini daha geniş bir dönemde ele almayı gerektirmekteydi.

Osmanlı'nın çevreleşme sürecinin seyri, on altıncı yüzyıldan itibaren geleneksel üretim kalıplarını kademeli olarak devre dışı bırakan bir dizi iç ve dış faktörün bileşimi tarafından belirlendi (İslamoğlu-İnan/Keyder 2004). Nüfus artışı ve fiyat enflasyonu gibi faktörlerin yanı sıra, tarımsal üretimin ticarileşmesi, tarım ürünlerinin kâr amacıyla Avrupa pazarlarına ihraç edilmesi bu sürecin ivme kazanmasında etkili oldu. Böylece Osmanlı İmparatorluğu'nun dünya sistemi içindeki rolü giderek, sanayileşme sürecinin devam etmekte olduğu genişleyen Avrupa ekonomileri için tarımsal ürün ve hammadde tedarikçisi bir konuma

indirgenmiştir. Kapitalist dünya ekonomisine entegrasyon süreci, Osmanlı Balkanlarında piyasa için üretim yapan büyük çiftliklerin yaygınlaşmasıyla on sekizinci yüzyılda gerçekleşmiştir. Bu süreç Anadolu’da 1830’lu yıllardan başlayarak bağımsız çiftçilerin ticarileşmiş tarımsal üretim hacmindeki büyük bir artışla ortaya çıkmıştır. (İslamoğlu-İnan/Keyder, 2004: 60). Avrupa sanayi ürünlerinin artan miktarlarda ithalatı, Osmanlı’da geleneksel imalat sektörü için merkezi konumda olan lonca ve zanaatların gerilemesine yol açmıştır (İslamoğlu-İnan/Keyder, 2004: 61; Keyder, 1987: 25-48).

Osmanlı İmparatorluğu’nun çevreleşme süreci uluslararası pazarlara yönelik ticaretin büyümesiyle ivme kazanmıştır (Kasaba, 1988: 11-35). Bu eğilim imparatorluğun farklı coğrafyalarında farklı zamanlarda başlamış olsa da 1838’de İngiltere ile imzalanan Balta Limanı Antlaşması önemli bir dönüm noktasıdır (Pamuk, 1994: 17-22). Bu anlaşmayla, dış ticaret üzerindeki kısıtlamaların çoğu kaldırılmış; yabancı tüccarların Osmanlı topraklarında ikamet etme, seyahat etme ve ticarî faaliyetlerde bulunma ayrıcalıkları genişletilmiş, Osmanlı devletinin gümrükleri kontrol etme kabiliyeti azaltılmıştır (Kasaba, 1993: 215-219). 1838 Antlaşması ayrıca kapitülasyonların değişen niteliğini de ortaya koymaktadır (Elmacı, 2005). Erken modern dönemden itibaren Osmanlı devleti, Avrupalı tüccarlara Osmanlı topraklarında ticaret yapabilmeleri için ayrıcalıklar tanımıştı. Kapitülasyonlar, teorik olarak, Avrupalı güçlerle diplomatik ilişkilerin geliştirilmesi, ticaretin teşvik edilmesi, şehirlerde iaşenin sağlanabilmesi gibi sebeplerle Osmanlı hükümeti tarafından tek taraflı olarak bahşedilmekteydi. Oysa 1838 Anlaşması, serbest ticaret rejiminin temellerini atan iki taraflı bir anlaşmaydı.

Sermaye İhracı, Emperyalist Rekabet ve Alman Nüfuzu

Dış ticaretin yanı sıra, Osmanlı’nın kapitalist dünya ekonomisine entegrasyonunu hızlandıran bir diğer faktör, imparatorluğa yönelik sermaye ihracıdır. Yukarıda kısaca tartışıldığı gibi kapitalist merkez ülkelerden kaynaklanarak daha az gelişmiş bölgelere yönelen sermaye ihracı, yirminci yüzyılın başlarında klasik emperyalizm kuramlarının üzerinde durduğu önemli meseleler arasında yer almıştır. Emperyalizm, özellikle Mütareke döneminden 1930’ların sonlarına kadar komünist hareketin gündemindeyken, aynı süreçte Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye’de yabancı sermaye yatırımlarını konu alan az sayıda çalışmanın başlıca referans noktasını teşkil etmiştir. Emperyalizm, tekeller ve Osmanlı’ya sermaye ihracı arasındaki ilişki, yukarıda vurgulandığı gibi sol hareketlerin canlanma dönemine tekabül eden 1960’lar ve sonrasında

yine sol tandanslı kuramsal tartışmaların ve Osmanlı-Türkiye tahlillerinin merkezinde yer almıştır.

Söz konusu tartışmanın bir boyutunu Türkiye’de sosyalizmin olanakları ve devrimci strateji meselesi oluşturmuştur. Emperyalizmin farklı sosyal formasyonlarda ortaya çıkardığı sınıfsal yapı farklıdır ve farklı devrim stratejileri gerektirir.⁶ Bununla bağlantılı kuramsal bir diğer mesele ise emperyalizmin eski tür sömürgecilikten ayrışmasıdır. Uluslararası sistemde eşitsiz ve sömürüye dayanan ilişkiler farklı dönemlerde farklı biçimlerde var olduğu halde, emperyalizmi diğer sömürgecilik pratiklerinden ayırt eden temel özellik, onun kapitalizmin tekeli aşamasını temsil etmesidir (Baydar, 1974). Emperyalizmi belirleyen ve onu eski tip sömürgecilikten ayırt eden, finansal sermaye ve endüstriyel sermaye bütünleşmesi sonucu oluşan tekellerin sermaye ihracıdır. Elbette emperyalist sömürü ilişkileri zaman içinde değişikliğe uğramaktadır. 1960’lı ve 70’li yıllarda ortaya çıkan ve genel olarak *Monthly Review* dergisi etrafında şekillenen kuramlar, sömürge ülkelerin bağımsızlıklarını kazanmakta olduğu bir bağlamda emperyalizmin değişen niteliğini sorunsallaştırmaktadır. Yeni emperyalizm teorileri yirminci yüzyıl başlarındaki öncüllerinden farklı olarak ve yukarıda değinilen bağımlılık kuramlarıyla paralel bir şekilde emperyalist merkezle az gelişmiş çevre arasındaki ilişkilere odaklanmaktadır (Öztürk, 2015).

Bu yaklaşımın Türkiye’deki emperyalizm tartışmalarında da bir karşılık bulduğunu söylemek yanlış olmaz. Örneğin Oya Baydar’ın 1974 yılında yayınladığı *Emperyalizm* isimli kapsamlı makalenin referansları arasında *Monthly Review* çevresinin önemli kuramcılarında Harry Magdoff’un *Emperyalizm Çağı*, Paul Baran ve Paul Sweezy’nin *Tekelci Kapitalizm* isimli eserleri bulunmaktadır. Baydar’ın makalesinde ortaya koyduğu ve ayrıntılı bir şekilde tartıştığı tekeli kapitalizm çözümlemesi bu çevre tarafından öne sürülen tezlerin izlerini taşımaktadır. Ayrıca analizin odak noktası kapitalist merkez ülkelerden az gelişmiş ülkelere kaydığında yeni emperyalizm teorileriyle çevreleşme süreçlerine eğilen bağımlılık ve dünya sistemi teorileri arasındaki farklılığın keskinliğini kaybettiği vurgulanmalıdır. Yukarıda işaret edildiği gibi bağımlılık ve dünya sistemi perspektiflerinden bakıldığında sermaye ihracı ve bunun yarattığı bağımlılık ilişkileri çevreleşme sürecinin daha geniş tarihinde bir aşamaya tekabül etmektedir. Orhan Kurmuş (2007: 85) ise emperyalizmin Batı Anadolu’ya girişini dış ticaretin gelişimiyle başlatmakta ve bunun tarihini on altıncı yüzyılın sonlarına kadar geriye götürmektedir. Dış ticaret hacmi on dokuzuncu yüzyılın ilk yarısında artan

bir ivmeyle genişlemiş ve bunu demiryollarından başlayarak yabancı sermaye girişi takip etmiştir.

Bu noktada bir parantez açarak Osmanlı İmparatorluğu'na yabancı sermaye girişini ve bunun farklı biçimlerini ele almak, Osmanlı pazarına yönelik emperyalist güçler arasındaki rekabete işaret edebilmek açısından faydalı olacaktır. Dış borçlanma bu çerçevede değinilmesi gereken önemli bir konudur. Bilindiği gibi Osmanlı devleti ilk kez 1854 yılında Rusya'ya karşı Kırım Savaşı'nı finanse etmek için dış borç almıştır (Geyikdağı, 2011: 32). Sonraki yıllarda Babıali yeni borçlar almaya devam etmiş ve bu eğilim Osmanlı Devleti'nin 1875 yılında moratoryum ilan etmesiyle sonuçlanmıştır (Geyikdağı, 2011: 33). Neticede Düyûn-u Umûmiye İdaresi (DUI) 1881 yılında kurulmuştur (Birdal, 2010; Blaisdell, 1979). İngiliz ve Fransız temsilcilerin başkanlık ettiği DUI'nin görevi Osmanlı borçlarının geri ödenmesini mümkün kılmak için devlet gelirlerinin denetlenmesi ve düzenlenmesidir. Bu amaçla Osmanlı ekonomisinin büyük bir bölümü bu kuruluşun kontrolüne bırakılmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'na yönelik sermaye ihracının bir başka biçimi, 1840'lardan itibaren artan miktarlarda gerçekleşen doğrudan yatırımlardır. İlk yatırım imtiyazları İngiliz ve Fransız kökenli şahıslara ve şirketlere tevdi edilmiştir. Osmanlı ekonomisinin dünya pazarı ile entegrasyonu için büyük önem taşıyan limanlar ve demiryolları yabancı sermaye yatırımlarından en yüksek payı almıştır. (Keyder, 1987: 44; Quataert, 1983: 7-9). Doğrudan sermaye yatırımları 1888-1896 döneminde hızlanmış ve Cihan Harbi'ne kadar devam etmiştir (Pamuk, 1994: 72). Bu süreçte yabancı yatırımların ulusal bileşimi önemli ölçüde değişmiştir. İngiliz şirketlerinin katılımı 1888'de yüzde 56,2'den 1914'teyüzde 14'e düşmüştür (Geyikdağı, 2011: 57). Aynı yıllar arasında Fransız sermayesinin oranı yüzde 31,7'den yüzde 45,3'e yükselmiştir. En önemli artış, 1888'de yüzde 1,1'den 1914'te yüzde 34'e yükselen Alman sermaye yatırımlarında gerçekleşmiştir (Geyikdağı, 2011: 57).

Alman yatırımlarındaki bu müthiş büyümeyi mümkün kılan sebeplerden biri, Osmanlı İmparatorluğu'nun hiçbir sömürgeci devletin mutlak hâkimiyeti altına girmemiş olmasıdır. Emperyalist güçler arasındaki küresel rekabete geç katılan Alman İmparatorluğu 1880'li yıllarda doğal kaynak ve dış pazar arayışına girdiğinde Fransa ve İngiltere, Afrika ve Asya'nın en zengin bölgelerine hâkim durumdadır. Fransa, önemli ölçüde sanayileşmiş olan Rusya'nın en güçlü ekonomik ve siyasî ortağı olarak kendisini kabul ettirmiş; İran, Rus ve İngiliz nüfuz alanlarına bölünmüş; Japonya, ekonomik ve siyasî olarak Çin üzerinde hâkimiyet kuran sömürgeci güçlerden biri haline gelmiştir (Geyikdağı, 2011:

64-65). Bu dönemde Alman yatırımcılar, Osmanlı topraklarında İngiliz ve Fransız rakipleriyle aynı ekonomik ayrıcalıklardan yararlanabilmekte ve yatırım imtiyazları için onlarla başarılı bir şekilde rekabet etmektedir (Pamuk, 1994: 89). Ayrıca bunlar Osmanlı İmparatorluğu'nda yatırım imtiyazları elde etmek için girişimlerde bulunurken Alman hükümeti tarafından aktif bir şekilde desteklenmekteydiler. Hükümet desteği özellikle sermaye ihraç eden ülkeye çok önemli siyasî, ekonomik ve malî avantajlar sağlayan demiryolu imtiyazları için söz konusu olmuştur. Böyle bir imtiyaz alan ülke, o bölgede büyük bir ekonomik ve siyasî nüfuz kazanmaktadır (Ortaylı, 2003: 127-170). Dolayısıyla Alman yatırımcılara verilen demiryolu imtiyazları, Alman İmparatorluğu'nun Osmanlı devleti üzerinde artan nüfuzuna işaret eden önemli bir göstergedir.

Alman girişimciler gibi Fransızlar da Osmanlı İmparatorluğu'na yönelik yatırımlar konusunda kendi hükümetlerinin desteğini almaktaydılar. Ancak Almanları bu rekabette öne çıkaran bir başka faktör, ekonomik tekellerin oynadığı roldür (Pamuk, 1994: 90). Deutsche Bank ve Dresdner Bank gibi önemli Alman bankaları, pahalı yatırımların finansmanı için konsorsiyumlar oluşturulmasında aktif rol almış ve yatırımlar için kredi sağlamıştır. Örneğin İstanbul'da elektrik ve şehir içi raylı ulaşım altyapısının düzenlenmesinde büyük bir öneme sahip olan çokuluslu İstanbul Konsorsiyumu'nun Belçika'da 1911 yılında kurulması büyük ölçüde Alman banka ve şirketlerinin, genel olarak Alman sermayesinin katılımıyla mümkün olmuştur (Thobie, 1991: 433).

İstanbul Konsorsiyumu gibi sermaye birliklerinin ortaya çıkışı, yirminci yüzyılın başlarında formüle edilen emperyalizm kuramlarının tekellere attığı birçok özelliği barındırmaktadır. Bilindiği gibi Lenin dünya pazarını kontrol eden tekellerin oluşumunda holding sisteminin önemli bir rolü olduğunu vurgulamaktadır *Emperyalizm* broşüründe. Lenin'e göre holding ya da iştirakler sistemi, ana-şirketin bağlı şirketleri, bağlı şirketlerin de yine kendilerine bağlı bir başka şirketler grubunu kontrol ettiği hiyerarşik bir mekanizmaya dayanır (Lenin, 1999: 45-69). Sermayesi hisselerle bölünmüş bir şirketi kontrol edebilmek için şirket sermayesinin yüzde 50'sini elde tutmak gerekiyormuş gibi görünse de fiilen yüzde 40 yeterli olmaktadır (Lenin, 1999: 59). İkinci ve üçüncü derecede bağlı holding şirketleri için bu oran daha da düşer. Dolayısıyla holding sistemi, ekonomik tekelleri ve finansal oligarşiyi güçlendirmektedir. Lenin tekelleşme sürecini tartışırken örneklerini büyük ölçüde dönemin teknolojik olarak en gelişmiş sektörlerinden biri olan elektrik sektöründen seçer. Osmanlı başkentinde elektrik ve raylı ulaşım altyapısını

kontrol eden İstanbul Konsorsiyumu ve onun tarafından 1914 yılında kurulan Konstantinapol Tramvay ve Elektrik Şirketi, Alman sermayesinin hâkimiyetinde olduğu halde Fransız, Macar, ve Belçika kökenli şirket ve bankaları da bünyesinde barındıran bir holding ya da iştirakler sistemidir (Thobie, 1975: 240-241; 1991: 433; Ülker 2015: 318-324).

Öte yandan on dokuzuncu yüzyılın sonlarından başlayarak Alman sermayesinin Osmanlı ekonomisi üzerindeki giderek artan nüfuzu özellikle demiryolu imtiyazlarında görünür hale gelmiştir. Bu alanda da konsorsiyumlar önemli bir rol oynamaktadır. 1888 yılında Osmanlı hükümeti, Anadolu demiryolları için Deutsche Bank başkanlığındaki bir Alman konsorsiyumuna imtiyaz vermiştir (Ortaylı 2003, 138). 1902 yılında, Deutsche Bank ve Anadolu Demiryolları Şirketi, Bağdat Demiryolları'nın inşası için, demiryolları çevresindeki madenlerin ve ormanların işletme hakkı da dâhil olmak üzere gibi birçok ekonomik ayrıcalığı içeren bir imtiyaz daha elde etmiştir (Geyikdağı, 2011: 95-98; Ortaylı, 2013: 145-156). Bağdat Demiryolları, Berlin ile Osmanlı şehri Bağdat'ı birbirine bağlamayı amaçlayan devasa bir projedir ve siyasî açıdan büyük bir prestije sahiptir (Özyüksel, 2016). Cihan Harbi patlak verdiğinde bu hattın yaklaşık 1060 kilometre uzunluğundaki bir bölümü inşa edilmiş durumdadır (Geyikdağı, 2011: 98).

Almanya'nın Osmanlı üzerinde artan ekonomik nüfuzu, bu iki imparatorluk arasındaki askeri ve siyasî ilişkilerin gelişmesiyle paralel ilerlemiştir (Ortaylı, 2003). Osmanlı yönetici eliti, II. Abdülhamid döneminden başlayarak, Almanya'yı on dokuzuncu yüzyıl boyunca Osmanlı İmparatorluğu'nun farklı bölgelerini sömürgeleri olarak ilhak eden İngiltere ve Fransa'yı dengelemek için potansiyel bir müttefik olarak görmüştür. Alman devlet adamlarının gözünde ise Osmanlı hükümetiyle kurulacak güçlü siyasî ve diplomatik ilişkiler, Alman yatırımcıların Osmanlı topraklarındaki ticarî faaliyetlerinin genişlemesine katkıda bulunacak ve bunların yatırımlar yapabilmek için Osmanlı devletinden imtiyazlar elde etmelerini kolaylaştıracaaktır. Nitekim on dokuzuncu yüzyılın son çeyreğinden itibaren gelişen bu yakınlaşma, Osmanlı İmparatorluğu'nun Cihan Harbi'ne Almanya ve Avusturya-Macaristan ile ittifak halinde katılmasıyla zirve noktasına ulaşmıştır.

Sömürgesiz ya da Ödünç Alınmış Sömürgecilik

Osmanlı İmparatorluğu'nun yalnızca sermaye hareketlerine sahne olan, sömürgeci güçlerin nüfuz mücadelelerine seyirci kalan pasif bir aktör olmadığının altı çizilmelidir. Osmanlı siyasal seçkinleri on sekizinci yüzyılın sonlarından itibaren, sömürge imparatorluklarının egemen olduğu rekabetçi

devletlerarası sistemde imparatorluğun varlığını korumak, onu daha dinamik ve modern bir emperyal güç haline getirebilmek için bir dizi reform hareketini uygulamaya koymak istemiştir. 1839’da ilan edilen Tanzimat Fermanı ile modernleşme çabaları büyük bir ivme kazanmıştır. Reform hareketi on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında, sadece bürokratik, malî ve askerî kurumları değil, aynı zamanda imparatorluğun sosyoekonomik yapısını, bir bütün olarak devlet-toplum ilişkilerini de dönüştürmeyi amaçlamıştır. Osmanlı devleti bu süreçte yetkilerini genişletmiş, ulaşım ve iletişim altyapılarının gelişmesi sayesinde imparatorluğun taşrasında görünür hale gelerek iktidarını pekiştirmiştir. Osmanlı siyasal seçkinleri aynı dönemde uluslararası sistemdeki rakip devletler arasında bir denge siyaseti izleyerek Avrupa diplomasisinde dikkate değer bir özerklik kazanmıştır.

Tarihçiler ve sosyal bilimciler 1990’lı yılların sonlarından başlayarak, Osmanlı İmparatorluğu’nun Avrupa merkezli sömürgeci güçlere ekonomik bağımlılığından ziyade bunlar karşısındaki siyasî ve diplomatik özerkliğini vurgulamışlardır. Osmanlı İmparatorluğu Avrupa emperyalizminin bir yarı-çevresi ya da av sahası olarak değil, siyasal seçkinleri Avrupa’daki emsalleriyle benzer bir sömürgeci zihniyeti paylaşan bir emperyal güç olarak görülmeye başlanmıştır (Gölbaşı, 2011; Türesay, 2013). Bu yeni paradigmanın öncülerinden biri olan Selim Deringil’e (2003: 311-312) göre, on dokuzuncu yüzyılda Osmanlı seçkinleri, hasımları olan emperyalist güçlerle aynı zihniyeti benimsediler ve kendi taşralarını (periferi) aynı sömürgeci bakış açısıyla değerlendirdiler. Benzer bir şekilde Ussama Makdisi (2000: 7) *Culture of Sectarianism* başlıklı araştırmasında, on dokuzuncu yüzyılın ortalarında Osmanlı Lübnan’ındaki mezhep siyasetinin hem sömürgecilik-öncesi (Osmanlı reform çağı öncesi) hem de sömürgecilik-sonrası (reform çağı ve sonrası) öğeleri barındırdığını, bunların “iç içe geçmesiyle” (intermingling) ayırt edilebileceğini iddia eder. Deringil’e (2003: 316) göre ise yerel düzeyde mezhep politikaları için doğru olan şey, Osmanlı siyasal seçkinlerinin kendini ve imparatorluğun çeperinde yaşayan kesimleri algılaması için de geçerlidir; bu algıda da aynı sömürgecilik-öncesi ve sömürgecilik-sonrası “iç içe geçme” hali oldukça belirgindir.

Gerek Makdisi gerek Deringil oldukça güçlü bir argüman ortaya koymaktadır. Her ikisi de Osmanlı İmparatorluğu’nu Avrupa emperyalizminin yarı-sömürgesi ya da bir çevre ülkesi olarak değerlendiren yaklaşımdan oldukça uzaklaşmış görünüyor. Büyük ölçüde post-kolonyal tarih yazımından esinlenen Deringil ve Makdisi, Osmanlı devletini sömürgeciliğin kurbanı olarak değil, kendi medeniyet vizyonuna ve sömürgeci özlemlere sahip emperyal bir güç

olarak görmektedir. Bu yaklaşımın farklılığını vurgulayabilmek için Osmanlı tarih yazımında Şarkiyatçılık meselesinin nasıl ele alındığını hatırd tutmak faydalı olacaktır. Bilindiği gibi Edward Said (2016) *Şarkiyatçılık* isimli çığır açan çalışmasında geri, geleneksel ve mistik olarak görülen Doğu hakkında üretilen bilginin ve söylemin ileri, modern ve rasyonel Batı'nın inşasında belirleyici bir rol oynadığını göstermiştir. Said, Doğu'ya ilişkin bu söylemin Doğulu toplumları, onlar içindeki farklı yönelimleri sessizleştirdiğini, kendilerini temsil etme olanaklarının altını oyduğunu ortaya koymaktadır (Prakash, 1995: 200-201).

Elbette mevcut literatür uzun süredir Osmanlı İmparatorluğu'nun Şarkiyatçılık-sonrası (post-Orientalist) tarihini yazma konusunda büyük bir mesafe kaydetmiştir. Osmanlı çalışmalarında bağımlılık ve dünya sistemi teorilerinden esinlenen pek çok araştırma, Doğu despotizmi kurgusunun sarsılmasında, modernleşme teorilerinde öne çıkan tarihsiz ve statik Batı-dışı toplumlar anlatısının eleştirilmesinde öncü roller oynamıştır (İslamoğlu-İnan, 2004; Kandiyotti, 2002). Ayrıca mevcut çalışmalar Osmanlı seçkinlerinin Şarkiyatçılık karşısında pasif bir tutum takınmadığını göstermektedir. Örneğin Carter Findley (1998), Ahmet Mithat Efendi'nin 1889 yılındaki Avrupa seyahatine atıfla Şarkiyatçılık karşısında konumlandırılan Oksidental bir karşı söyleme vurgu yapar. Zeynep Çelik (1992) ise İslam mimarisinin dünya fuarlarında temsiline odaklanarak Şarkiyatçı söylemde prototipleştirilmiş olan aynı kültürel kodlar ve temsillerin, nasıl İslam medeniyetini ve rasyonaliteyi vurgulayacak şekilde tasvir edildiğini gösterir. Bir başka deyişle, Batı medeniyetine ait kodlar ve Avrupalı modeller filtreden geçirilmekte, seçkinlerin kendilerine ilişkin bakış açıları ekseninde yeniden şekillendirilmektedir.

Çelik ve Findley, Şarkiyatçılığa karşı tepkiyi ve karşı-söylemi analiz etse de Doğu-Batı ayrımı onların çalışmalarında önemini korumaktadır. Deringil ve Makdisi ise Osmanlı yönetici seçkinlerini sömürgeci bir projenin mimarları olarak görmektedir ki bu Edward Said'in kavramsal çerçevesinden daha belirgin bir farklılaşmaya işaret eder. Deringil ve Makdisi on dokuzuncu yüzyıl Osmanlı reform hareketlerine, imparatorluğun periferisinde uygulanacak bir "uygarlaştırma misyonunun" eşlik ettiğini öne sürmektedir. Bu misyon özgün bir medeniyet algısına dayanmaktadır ki İslam bunun en belirleyici unsurudur. İslam Osmanlı modernitesinin özgünlüğünü ve onun Batı medeniyetinden farkını temsil eder. Devletlerarası bağlamda ve Avrupalı güçlerle ilişkiler söz konusu olduğunda, Osmanlı seçkinleri bir yandan modern uygarlığın parçası olmaya isteklidir, diğer yandan da Osmanlı medeniyetinin İslamî değerlerde somutlaşan kültürel özgünlüğü korumak ve vurgulamak niyetindedir.

Aynı medeniyet algısı henüz Osmanlı medeniyetinin değerler sistemini özümsememiş, reformlar vasıtasıyla disipline edilmesi ve iyileştirilmesi gereken bir tebaa anlayışına temel oluşturmuştur. Osmanlı uygarlaştırma ya da medenileştirme misyonu tam da bununla alakalıdır.

Şimdiye kadar pek çok tarihsel araştırma, on dokuzuncu yüzyıl Osmanlı reform hareketini, sömürgeci bir yönelim olarak sunmuş, bu yönelimi betimlemek amacıyla *Osmanlı oryantalizmi* (Makdisi, 2002a), *oryantalizm alla turca* (Herzog/Motika, 2000) ya da *sömürgeci Osmanlılık* (colonial Ottomanism) (Kühn, 2007) gibi farklı ama birbiriyle yakından ilişkili kavramlar kullanmıştır. Söz konusu literatürdeki ortak temalardan biri, Osmanlı seçkinlerinin, çoğunlukla imparatorluğun Arap vilâyetlerinde yaşayan ve henüz *Osmanlılaşmamış* kesimlerle olan ilişkilerinde kendilerine yükledikleri medenileştirme misyonudur. Yukarıda vurgulandığı gibi Osmanlı seçkinleri, Osmanlı modernitesinin önemli bir unsuru olarak otantik bir İslam anlayışını vurgulamıştır. Özellikle II. Abdülhamid döneminde, Osmanlı medeniyeti fikri, giderek daha fazla Hanefi fikhına dayanan Sünnî İslam'ın resmî bir versiyonuyla özdeşleştirilmiştir (Deringil, 1998). Bu temsil yalnızca Osmanlı modernitesinin ayırt-edici karakterini ortaya koymakla kalmaz, aynı zamanda imparatorluğun çeperindeki henüz resmî İslam anlayışına asimile edilmemiş toplulukları modern-öncesi olarak kategorize etmeyi mümkün kılar. Osmanlı seçkinlerinin medenileştirme misyonunun hedefinde henüz muteber Sünnî-Hanefî İslam anlayışına asimile olmamış ve dolayısıyla henüz *Osmanlılaşmamış* bu kesimler yer almaktadır.

Kuşkusuz bu zengin literatür, Osmanlı reform hareketinin kültürel ve ideolojik arka planına ilişkin önemli bir çerçeve sunmaktadır. Bununla birlikte, Özgür TÜresay'ın (2013: 133-136) konuyla ilgili eleştirel bir değerlendirmesinde belirttiği gibi, Osmanlı sömürgeciliği metropol ile sömürge arasında ortaya çıkan sahici bir ayrıma dayanmıyordu. Gerçekten de Osmanlı İmparatorluğu'nun doğusundaki taşra vilâyetlerini emperyalist güçlerin sömürgeleriyle aynı kategoride değerlendirmek yanıltıcı olacaktır. Asya ve Afrika'daki sömürge devletleri, Avrupa metropollerinin ekonomik ve siyasî öncelikleri bağlamında örgütlendiler ve bu çıkarlara hizmet edecek şekilde güç ve otorite kullandılar. Sömürge devletleri irksal bir hiyerarşi temelinde inşa edildiler. Bu anlamıyla ırkçılık, Aydınlanmanın evrensel bakış açısı ve Avrupa uygarlığının temsil ettiği bürokratik rasyonalite ile keskin bir çelişki içindeydi (Chatterjee, 2002: 35-67). Osmanlı devletinin, imparatorluğun periferisiyle kurduğu ilişkiyi ırk temelinde örgütlenmiş bu tür bir sömürgecilikle ve sömürge devletiyle aynı

çerçevede değerlendirmek mümkün değil. Bu nedenle Türesay, Osmanlı'nın "sömürgeci sömürgeciliğinden" söz eder.

Selim Deringil, sömürgeci devlet pratikleri ile Osmanlı seçkinlerinin imparatorluğun taşrasıyla kurduğu ilişki arasındaki niteliksel farklılığı "ödünç alınmış sömürgecilik" (borrowed colonialism) kavramıyla sorunsallaştırır. Bu kavram, Dietrich Geyer'in (1987) on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında Rusya İmparatorluğu ile ilgili olarak kullandığı "ödünç emperyalizm" kavramıyla ilişkilidir. Geyer'e (1987: 186-187) göre, modern emperyalizm, on dokuzuncu yüzyılda sanayileşmenin belirgin bir seviyeye ulaştığı ve devlet öncülüğünde ekonomik bir genişlemenin ortaya çıktığı Çarlık Rusya'sının kendi periferisiyle kurduğu ilişkileri şekillendirmeye başlamıştır. Rus siyasal seçkinlerinin zihni dünyasında Rusya ancak kendi başına emperyal bir metropol ülke haline gelebildiği ölçüde tarihsel geri kalmışlığının üstesinden gelebilecek ve sömürgeci devletlerin hâkimiyetinden mutlak suretle kurtulabilecektir. Deringil, Osmanlı İmparatorluğu'nda da ödünç alınmış sömürgeciliğin, Çarlık Rusya'sında olduğu gibi "bir hayatta kalma taktiği" olduğunu ileri sürmektedir. Ödünç alınmış sömürgecilik Osmanlı siyasal seçkinleri için imparatorluğu bir sömürge haline gelmekten kurtaracak "modern bir varoluş biçimidir." (Deringil, 2003: 313).

Sonuç Yerine

Bu yazıda Osmanlı İmparatorluğu'nun emperyalizm ve sömürgecilik karşısındaki konumunu ve buna ilişkin olarak tarih yazımında ortaya çıkan belli başlı eğilimleri incelemeye çalıştım. Osmanlı İmparatorluğu yirminci yüzyıl başlarında gündeme gelen, büyük ölçüde sanayileşmiş merkez ülkelerdeki tekelleşme sürecine, malî sermaye ile sanayi sermayesi arasındaki bütünleşmeye odaklanan klasik emperyalizm kuramlarında Avrupa'dan sermaye ihracına sahne olan bir yarı-sömürge olarak değerlendirilmiştir. Bu konuda özgün görüşler ileri süren önemli bir şahsiyet Parvus'tur. Jön Türkler üzerinde belirgin bir ideolojik etki de yaratmış olduğu anlaşılan Parvus, emperyalizmin Osmanlı üzerindeki etkilerine odaklanan öncü çalışmalar ortaya koymuş, Avrupa malî sermayesinin Osmanlı üzerindeki nüfuzunu ve bunun sonuçlarını ele almıştır. Mütareke dönemindeyse sömürgeciliğe ve emperyalizme karşı mücadeleyi öne çıkaran siyasal ve ideolojik yaklaşımlar önem kazanmıştır. Anti-emperyalizm Cumhuriyet kurulduktan sonra da Komintern'e bağlı TKP'nin siyasal çizgisini belirlemeye devam etmiştir. Osmanlı ve Türkiye'deki yabancı sermaye yatırımları, bunların sosyoekonomik ve siyasal etkileri erken Cumhuriyet döneminde klasik emperyalizm teorilerinin kavramsal çerçevesine atıfla ele alınmıştır.

Emperyalizm tahlilleri Türkiye’de sol hareketlerin canlanma dönemi olan 1960’lar ve 70’lerde hem siyasal önemini artırmış hem de Osmanlı-Türkiye tarihine ilişkin akademik ve entelektüel üretimin önemli referans noktalarından biri haline gelmiştir. Bu dönemde birçok sol eğilimli aydın ve akademisyen Osmanlı-Türkiye tarihinde emperyalizm ve azgelişmişlik meselelerini aynı dönemde yaygınlık kazanan bağımlılık kuramları çerçevesinde ele almıştır. 1970’li yılların ortalarından itibaren Osmanlı tarihi çalışmalarında özellikle Dünya Sistemi Teorisi’nin ağırlığı dikkat çekicidir. Osmanlı İmparatorluğu’nun dış ticaret ve sermaye hareketleri vasıtasıyla bir çevre ülke olarak dünya ekonomisine eklemlenmesi bu perspektifle ortaya konan çalışmalarının temel eksenini oluşturmuştur. Osmanlı’nın çevreleşme sürecine olan ilgi aynı zamanda tarihsel araştırmaların ampirik olarak zenginleşmesine de yol açmıştır. Klasik emperyalizm kuramlarından yola çıkan tahliller on dokuzuncu ve yirminci yüzyıllara odaklanırken, Osmanlı’nın çevreleşme süreci daha erken dönemlerden başlatılmış, böylece Osmanlı sosyal ve ekonomik tarihçiliğinin erken modern döneme ilgisi artmıştır. Osmanlı’nın farklı coğrafyalarında kapitalist dünya ekonomisine entegrasyonun değişen dinamikleri ve sosyoekonomik sonuçları incelenmiş, liman kentlerinin bu süreçteki rollerine dikkat çekilmiştir. On dokuzuncu yüzyılda özellikle 1838 Balta Limanı Antlaşması’ndan sonra Osmanlı’nın dünya ekonomisine entegrasyonuna ivme kazandıran ticarî genişleme ve sermaye hareketleri daha erken dönemlerde başlamış olan çevreleşme sürecinin safhaları olarak ele alınmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu kapitalist dünya ekonomisine entegre olurken aynı zamanda Avrupa diplomasisinde ve devletlerarası sistemde özerk bir aktör olarak siyasal varlığını sürdürebilmiştir. Avrupalı güçler arasındaki artan ekonomik ve siyasal rekabet Osmanlı yönetici elitinin diplomatik alanda bir denge politikası izleyebilmesini mümkün kılmıştır. Osmanlılar aynı zamanda imparatorluğu modernleştirmek, merkezileştirmek ve daha dinamik bir emperyal güç haline getirebilmek için geniş kapsamlı bir dizi reform hareketini uygulamaya koymuştur. Osmanlı tarih yazımı 1990’lı yıllardan başlayarak imparatorluğun Avrupalı güçlere ekonomik bağımlılığından ziyade bunlar karşısındaki siyasî ve diplomatik özerkliğini vurgulamıştır. Bu çerçevede Osmanlı siyasal elitinin Avrupa’daki emsalleriyle benzer bir sömürgeci zihniyete sahip olduğu, kendisi için imparatorluğun periferisinde kalan, henüz Osmanlı medeniyetinin değerler sistemini benimsememiş tebaayı uygarlaştırma ya da medenileştirme misyonu tarif ettiği gösterilmiştir. Selim Deringil’in nitelendirdiği şekliyle Osmanlıların ödünç-alınmış-sömürgeciliği

imparatorluğu sömürge olmaktan kurtarması beklenen modern bir varoluş biçimi ve bir hayatta kalma taktiğidir.

Yukarıda belirtildiği gibi mevcut literatür Osmanlıların Avrupa sömürgeciliğine karşı bir savunma stratejisi izlediğini ve bunun devletlerarası bağlamda emperyal tutumlar almayı içerdiğini göstermektedir (Türesay, 2013: 134). Ancak bu yazıya son vermeden önce Osmanlıların savunmacı bir stratejinin ötesine geçebildiği de vurgulanmalıdır. Mostafa Minawi'nin (2016a; 2016b) son dönem Osmanlı diplomasisi üzerine yaptığı çalışmalar, Osmanlı hükümetinin imparatorluğun sınırlarında rekabetçi, dinamik ve yayılcı bir güç stratejisi izlediğini göstermektedir. 1880'lerden yirminci yüzyılın ilk yıllarına uzanan döneme odaklanan Minawi, Osmanlıların imparatorluğun Afrika ve Arap sınırları boyunca bir nüfuz alanı oluşturmaya çalışarak Afrika talanına (scramble for Africa) katılmaya çalıştığını ve bu amaçla İngilizler, Fransızlar ve İtalyanlarla rekabete girdiğini öne sürmektedir. Minawi (2016a: 3) emperyalizmi bir kategori değil bir süreç olarak kavramsallaştırmayı önermekte ve Osmanlı İmparatorluğu'nun on dokuzuncu yüzyılın sonlarında emperyalizmin gerekliliklerine nasıl uyum sağladığını sorgulamaktadır. Bu bakış açısına göre Osmanlı emperyalizmi savunmacı bir stratejiden ya da ödünç alınmış sömürgecilikten farklı olarak Avrupa sömürgeciliğine benzer motivasyonlara sahip reel bir yönelimi temsil etmektedir (Minawi 2016b: 570).

Osmanlı İmparatorluğu'nun on dokuzuncu yüzyılın sonlarında rekabet halinde olan emperyalist güçlerden biri olarak değerlendirilip değerlendirilemeyeceği sorusunu bu yazının sınırları çerçevesinde yanıtlamak mümkün değil. Ancak şu nokta oldukça açık görünüyor: Osmanlı yönetici seçkinlerinin sömürgeci ve emperyalist hevesleri somut sonuçlar doğurmuştur. Örneğin Cemil Aydın bu bağlamda ideolojik bir dönüşümün gerçekleştiğine dikkat çekmektedir. Aydın, on dokuzuncu yüzyılda Osmanlı seçkinleri tarafından benimsenen “medeniyetçi” tutumun, 1870'lerden itibaren tüm Müslüman toplumlar arasında ulus-ötesi bir dayanışma yaratma fikrine zemin hazırladığını iddia etmektedir. Aydın'a göre bu ideolojik geçiş, Batılı güçlerin sömürgeci politikaları ve Osmanlıları Batı medeniyeti söyleminden dışlayan oryantalist tutumlarına karşı bir tepki olarak gerçekleşmiştir. Söz konusu ideolojik yönelim, Osmanlı yönetici elitinin en seküler zihniyete sahip üyeleri tarafından bile gerçekçi bir emperyal strateji olarak görülen ve Jön Türkler tarafından da benimsen Panislamizm'de ifade bulmuştur (Aydın, 2007: 82). Aydın'a göre Panislamizm, Müslümanların birliğini ve sömürgeci güçlerden bağımsızlığını hedefleyen “anti-emperyalist” bir bakış açısıyla formüle edilmiştir.

Bilindiği gibi İttihat ve Terakki'nin yönetimi altındaki Osmanlı İmparatorluğu Kasım 1914'te İslam düşmanlarına karşı cihat ilan etmiştir. Böylece Panislamizm, Cihan Harbi süresince Osmanlı resmî ideolojisinin en önemli unsuru haline gelmiştir. Jön Türklerin gözünde Cihan Harbi, emperyalist emellerini hayata geçirebilecekleri eşsiz fırsatlar sunmaktaydı. Jön Türkler savaş boyunca Panislamcı hayallerini gerçekleştirebilmek için bir dizi askerî maceraya atıldılar (Yenen, 2020), ancak onların emperyalist gündemleri toprak genişlemesiyle sınırlı değildi. Jön Türkler, geniş bir sosyal, ekonomik ve demografik dönüşüme liderlik ederek Osmanlı devletini modern bir imparatorluk haline getirmek niyetindeydiler (Ülker, 2005). Bu oldukça hırslı teşebbüs feci sonuçlara sebebiyet verdi ve ancak Osmanlı İmparatorluğu'nun Cihan Harbi'ndeki nihaî yenilgisiyle kesintiye uğradı. Ancak Jön Türkler Cihan Harbi'nden sonra da faaliyetlerini sürdürmeye çalıştılar. Sömürgecilğe karşı Müslümanların birliği fikri başta Enver olmak üzere İttihatçı liderlerin Mütareke dönemindeki anti-emperyalist söylem ve eylemlerinin temel referanslarından biriydi (Yenen, 2016).

DİPNOTLAR

- 1 Bu makalenin ilk taslağı online bir ansiklopedi maddesi olarak “Ottoman Empire and Imperialism” başlığıyla Cope, Zak/Ness Immanuel (Der.) (2021), *The Palgrave Encyclopedia of Imperialism and Anti-Imperialism, 2nd Edition*, (Palgrave Macmillian)'da yayınlanmıştır. Makalede ilk taslak büyük ölçüde revize edilmiş, yeni alt bölümler, temalar ve konular eklenerek genişletilmiş ve tamamen yeni bir tartışma olarak anti-emperyalizm konusu eklenmiştir.
- 2 Komintern ve Komintern politikaları için bak. (Wolikow, 2016).
- 3 Bolşevikleşme hakkında bak. (Wolikow, 2016: 111-116). Komintern'in Bolşevikleşme yöneliminin TKP üzerindeki etkileri Erden Akbulut ve Erol Ülker tarafından 2021 yılı içinde Yordam Kitap'tan yayınlanacak *Türkiye Komünist Partisi'nin Bolşevikleşmesi, 1925-1928* başlıklı çalışmada ele alınmıştır.
- 4 TÜSTAV Komintern Arşivi, Döküm 1, CD No: 29, Klasör No: 1_8, Belge No: 563-566
- 5 TÜSTAV Komintern Arşivi, Döküm 1, CD No: 22, Klasör No: 28_36, Belge No: 601-612
- 6 Bu konuda bak. (İlke, 1974).

KAYNAKÇA

- Adas, M. (1993), “‘High’ Imperialism and the ‘New’ History” Adas, M (Der.), *Islamic and European Expansion: The Forging of a Global Order* (Philadelphia: Temple University Press): 311-344.
- Akbulut, E. (Der.) (2006), *Milli Azadlık Savaşı Anıları. Affan Hikmet, Ahmet Cevat Emre, Kazım Kip, Cemile Selim Nevşirvanova, Ziyetullah Nevşirvanov* (İstanbul: TÜSTAV Yayınları).
- Akbulut, E. / Tunçay, M. (2012), *İstanbul Komünist Grubu’ndan (Aydınlık Çevresi) Türkiye Komünist Partisi’ne 1919-1926-1. Cilt 1 1919-1923* (İstanbul: Sosyal Tarih Yayınları).
- Amin, S. (2000), *Entellektüel Yolculuğum*. (Ankara: Ütopya).
- Aslan, Y. (2007), *Birinci Doğu Halkları Kurultayı (1-7 Eylül 1920 – Bakû)* (İstanbul: Kaynak Yayınları).
- Atılğan, G. (2008), “Türkiye Sosyalist Hareketinde Anti-Emperyalizm ve Bağımsızlıkçılık (1920-1971)” Bora, Tanıl/Gültekingil, Murat (Der.), *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Sol, Cilt: 8* (İstanbul: İletişim Yayınları): 661-704.
- Aydın, C. (2007), “Emperyalizm Karşıtı Bir İmparatorluk: Osmanlı Tecrübesi Işığında 19. Yüzyıl Dünya Düzeni” *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi, 12* (22): 39-85.
- Baydar, O. (1974), “Emperyalizm” *İlke. Aylık İnceleme Yorum Belge Dergisi, 5*: 69-90.
- Birdal, M. (2010), *The Political Economy of Ottoman Public Debt: Insolvency and European Financial Control in the Late Nineteenth Century* (London: I. B. Tauris).
- Blaisdell, Donald, C. (1979). *Osmanlı İmparatorluğu’nda Avrupa Mali Denetimi. Osmanlı Düyunuumumiye İdaresi’nin Anlamı, Kuruluşu ve Faaliyeti* (İstanbul: Doğu-Batı Yayınları) (Çev. Ali İhsan Dalgıç).
- Bora, T. (2017), *Cereyanlar: Türkiye’de Siyasi İdeolojiler* (İstanbul: İletişim Yayınları).

- Brown, M. B. (1972), "A Critique of Marxist Theories of Imperialism" Sutcliffe, Robert B./Owen, Roger (Der.) *Studies in the Theory of Imperialism* (London: Longman): 35-70.
- Bukharin, N. (1929), *Imperialism and World Economy* (London: Martin Lawrence).
- Ceylan, E. (2003), "Dünya-Sistemi Teorisinin Osmanlı Tarihi Çalışmalarına Yansımaları" *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 1: 81-95.
- Chatterjee, P. (2002), *Ulus ve Parçaları. Kolonyal ve Post-Kolonyal Tarihler* (İstanbul: İletişim Yayınları).
- Çavdar, T. (1970), *Osmanlıların Yarı Sömürge Oluşu* (İstanbul: Ant Yayınları).
- Çayan, M. (2008), *Toplu Yazılar* (İstanbul: Su Yayınevi).
- Çelik, Z. (1992), *Displaying the Orient: Architecture of Islam at Nineteenth Century World's Fairs, Berkeley*, (Los Angeles, Oxford: University of California Press).
- Çetinkaya, Doğan Y./ Doğan, Görkem (2007), "TKP'nin Sosyalizmi" Bora, Tanıl/Gültekin, Murat (Der.), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Sol, Cilt: 8* (İstanbul: İletişim Yayınları): 275-338.
- Deringil, S. (1998), *The Well-Protected Domains: Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire 1876-1909* (London: I. B. Tauris).
- Deringil, S. (2003), "'They Live in a State of Nomadism and Savagery': the Late Ottoman Empire and the Post-Colonial Debate" *Comparative Studies in Society and History*, 45(2): 311-342.
- Eldem, E. / Goffman, D. / Masters, B. (1999), *The Ottoman City between East and West: Aleppo, Izmir, and Istanbul*. (New York: Cambridge University Press).
- Elmacı, Mehmet E. (2005) *İttihat Terakki ve Kapitülasyonlar* (İstanbul: Homer Kitabevi).

- Emrence, C. (2011), *Remapping the Ottoman Middle East: Modernity, Imperial Bureaucracy and Islam* (London: I. B. Tauris).
- Findley, Carter V. (1998), “An Ottoman Occidentalism in Europe: Ahmed Mithat Meets Madame Gülnar, 1889”, *The American Historical Review* 103(1): 15-49.
- Frank, Andre. G. (1970), “The Development of Underdevelopment” Rhodes, R. I. (Der.) *Imperialism and Underdevelopment* (London: Monthly Review Press): 4-18.
- Geyer, D. (1987), *Russian Imperialism: The Interaction of Domestic and Foreign Policy, 1860-1914* (New Haven: Yale University Press).
- Geyikdagi, V. Necla (2011), *Foreign Investment in the Ottoman Empire: International Trade and Relations 1854-1914* (London: I. B. Tauris).
- Gökay, B. (2007), “Komünist Enternasyonel, Türkiye ve TKP” Bora, Tanıl/ Gültekingil, Murat (Der.), *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Sol, Cilt: 8* (İstanbul: İletişim Yayınları): 339-355.
- Gölbaşı, E. (2011), “19. Yüzyıl Emperyal Siyaseti ve Osmanlı Tarih Yazımında Kolonyal Perspektifler” *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar* 13: 199-222.
- Herzog, C. / Motika, R. (2000), “Orientalism alla Turca: Late 19th/Early 20th Century Ottoman Voyages into the Muslim ‘Outback’” *Die Welt des Islams*, 40(2): 139-195.
- Hilferding, R. (1981), *Finance Capital. A Study of the Latest Phase of Capitalist Development* (London, Boston and Henley: Routledge & Kegan Paul).
- Hobson, John. A. (2016), *Imperialism. A Study* (New York: Routledge).
- İlke (1974), “Emperyalizm, Türkiye ve Devrimci Mücadele” *İlke. Aylık İnceleme Yorum Belge Dergisi*, 5: 57-68.
- İslamoğlu-İnan, H. (2004), “Introduction: ‘Oriental Despotism’ in World System Perspective” İslamoğlu-İnan, Huri (Der.) *The Ottoman Empire and the World-Economy* (New York: Cambridge University Press): 1-24

- İslamoglu-İnan, H. / Keyder, Ç. (2004). “Agenda for Ottoman History” İslamoglu-İnan, Huri (Der.) *The Ottoman Empire and the World-Economy* (New York: Cambridge University Press): 42-62.
- Kandiyoti, D, (2002) “Post-Colonialism Compared: Potentials and Limitations in the Middle East and Central Asia” *International Journal of Middle East Studies* 34 (2): 279-297.
- Karaömerlioğlu, M. Asım (2001), “Bağımlılık Kuramı, Dünya Sistemi Teorisi ve Osmanlı/Türkiye Çalışmaları” *Toplum ve Bilim* 91: 81-99.
- Karaömerlioglu, M. Asım (2004), “Helphand-Parvus and His Impact on Turkish Intellectual Life” *Middle Eastern Studies* 40(6): 145-165.
- Kasaba, R. (1988), *The Ottoman Empire and the World Economy: The Nineteenth Century* (Albany: State University of New York Press).
- Kasaba, R. / Keyder, Ç. / Tabak, F. (1986), “Eastern Mediterranean Port Cities and Their Bourgeoisies: Merchants, Political Projects, and Nation-States” *Review*, 10(1): 121-135.
- Kasaba, R. (1993), “Treaties and Friendships: British Imperialism, the Ottoman Empire, and China in the Nineteenth Century” *Journal of World History*: 215-241.
- Keyder, Ç. (1987), *State and Class in Turkey* (London: Verso).
- Keyder, Ç. / Özveren, Y. Eyüp / Quataert, D. (1993), “Port-Cities in the Ottoman Empire: Some Theoretical and Historical Perspectives” *Review*, 16(4): 519-558
- Kıvılcımlı, H. (1989), *Emperyalizm. Geberen Kapitalizm* (İstanbul: Bibliotek Yayınları).
- Kühn, T. (2007), “Shaping and Reshaping Colonial Ottomanism: Contesting Boundaries of Difference and Integration in Ottoman Yemen, 1872-1919” *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East* 27(2): 315-331.

- Lenin, V. I. (1999), *Imperialism. The Highest Stage of Capitalism* (Sydney: Resistance Books).
- Luxemburg, R. (2003), *The Accumulation of Capital* (London: Routledge).
- Makdisi, U. (2000), *The Culture of Sectarianism. Community, History, and Violence in Nineteenth-Century Ottoman Lebanon* (Berkeley: University of California Press).
- Makdisi, U. (2002a), "Ottoman Orientalism" *The American Historical Review*, 107(3): 768-796.
- Makdisi, U. (2002b), "Rethinking Ottoman Imperialism: Modernity, Violence and the Cultural Logic of Ottoman Reform" Hanssen, Jens/Philipp, Thomas/Weber, Stefan (Der.) *The Empire in the City: Arab Provincial Capitals in the Late Ottoman Empire* (Würzburg: Ergon Verlag): 29-48.
- Minawi, M. (2016a), *The Ottoman Scramble for Africa: Empire and Diplomacy in the Sahara and the Hijaz* (Stanford: Stanford University Press).
- Minawi, M. (2016b), "Telegraphs and Territoriality in Ottoman Africa and Arabia during the Age of High Imperialism" *Journal of Balkan and Near Eastern Studies* 18(6): 567-587.
- Öztürk, Ö. (2015), "Yeni Emperyalizmi Yeniden Düşünmek" Bekmen, Ahmet/Barış Alp Özden (Der.) *Emperyalizm. Teori ve Güncel Tartışmalar* (İstanbul: Habitus): 49-83.
- Özyüksel, M. (2016), *The Berlin-Baghdad Railway and the Ottoman Empire: Industrialization, Imperial Germany and the Middle East* (London: I. B. Tauris).
- Quataert, D. (1983), *Social Disintegration and Popular Resistance in the Ottoman Empire, 1881-1908: Reactions to European Economic Penetration* (New York: New York University Press).
- Pamuk, Ş. (1994), *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme, 1820-1913* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları).

- Prakash, G. (1995), “Orientalism Now”, *History and Theory* 34(3): 199-212.
- Said, E. (2016), *Şarkiyatçılık*. Batı'nın Şark Anlayışları (İstanbul: Metis Yayınları).
- Scharlaru, Winfried. B./Zeman/Zbynek. A. (2007), *İttihat ve Terakki'nin Bolşevik Teorisyonu: Parvus Efendi. Devrim Taciri* (İstanbul: Kalkedon Yayıncılık).
- Sencer, M. (2005), *Parvus Efendi. Türkiye'nin Mali Tutsaklığı* (İstanbul: İleri Yayınları).
- Şanda, Hüseyin A. (1932), *Bir Yarım Müstemleke Oluş Tarihi* (İstanbul: Sinan Matbaası).
- Şanda, Hüseyin A. (1935), *1908'de Ecnebi Sermayesine Karşı İlk Kalkınmalar*. (İstanbul: Akşam Matbaası).
- Tekeli, İ. / İlkin, S. (2003), “(Kör) Ali İhsan (İloğlu) Bey ve Temsil-i Mesleki Programı” *Cumhuriyetin Harcı. Birinci Kitap: Köktenci Modernitenin Doğuşu* (İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları): 355-436
- Tekeli, İ. / İlkin, S. (2004). “Osmanlı İmparatorluğu'nun Birinci Dünya Savaşı'ndaki Ekonomik Düzenlemeleri ve Kara Kemal Bey'in Yeri” *Cumhuriyetin Harcı. İkinci Kitap: Köktenci Modernitenin Ekonomik Politikasının Gelişimi* (İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları): 1-44
- Thobie, J. (1975), “Interets Belges et Interets Français dans l'Empire Ottoman (1880-1914),” *Les Relations Franco – Belges de 1880 à 1934* (Metz: Centre de Recherches Relations Internationales de l'Université de Metz): 213-243
- Thobie, J. (1991), “European Banks in the Middle East” Cameron Rondo/ Bovykin, V. I. (Der.) *International Banking, 1870-1914*, (New York, Oxford: Oxford University Press): 406-440
- Toprak, Z. (2011), “Halk Fırkası'nın Kuruluş Evresi: ‘Halkçılık Programı’ ve 1923 Nizamnamesi.” *Toplumsal Tarih* 213: 20-29.

- Toprak, Z. (2019), *Türkiye’de Milli İktisat 1908-1918* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları).
- Tunçay, M. (1992), *Türkiye’de Sol Akımlar – II (1925-1936)* (İstanbul: BDS Yayınları).
- Tunçay, M. (2009), *Türkiye’de Sol Akımlar (1908-1925), Cilt 1* (İstanbul: İletişim Yayınları).
- Türesay, Ö. (2013), “The Ottoman Empire seen through the Lens of Postcolonial Studies: a Recent Historiographical Turn” *Revue d’Histoire Moderne et Contemporaine* 2: 127-145.
- Ülker, E. (2005), “Contextualising ‘Turkification’: Nation Building in the late Ottoman Empire, 1908–18” *Nations and Nationalism*, 11(4): 613-636.
- Ülker, E. (2015), “Emperyalizm, İşgal ve İşçi Hareketi: Konstantinapol Tramvay ve Elektrik Şirketi” Bekmen, Ahmet/Barış Alp Özden (Der.) *Emperyalizm. Teori ve Güncel Tartışmalar* (İstanbul: Habitus): 313-341.
- Ülman, B. (2015), “Klasik Emperyalizm Kuramları: 20. Yüzyıl Başında Dünyayı Anlamak İçin Bütüncül Bir Çerçeve” Bekmen, Ahmet/Barış Alp Özden (Der.) *Emperyalizm. Teori ve Güncel Tartışmalar* (İstanbul: Habitus): 19-47.
- Varlık, B. (1976), *19. Yüzyılda Emperyalizmin Batı Anadolu’da Yayılması*. (Ankara: Tüm İktisatçılar Birliği Yayınları).
- Yenen, A. (2016), “The ‘Young Turk Zeitgeist’ in the Middle Eastern Uprisings in the Aftermath of World War I” Yavuz, M. Hakan/Ahmad, Feroz (Der.) *War and Collapse. World War I and the Ottoman State* (Salt Lake City: The University of Utah Press).
- Yenen, A. (2020), “Pan-Islamism (Ottoman Empire)” Daniel, Ute/Gatrell, Peter/ Janz, Oliver/Jones, Heather, vd. (Der.) *1914-1918-online. International Encyclopedia of the First World War*, https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/pan-islamism_ottoman_empire?version=1.0.
- Yıldırım, A. (2008), *FKF Dev-Genç Tarihi. 1965-1971 Belgelerle Bir Dönemin Serüveni* (İstanbul: Doruk Yayınları).

- Wallerstein, I. (1979), “The Ottoman Empire and the Capitalist World-Economy: Some Questions for Research” *Review*, 2 (3): 389-398.
- Wallerstein, I. / Decdeli, H. / Kasaba, R. (2004), “The Incorporation of the Ottoman Empire into the World-Economy” İslamoglu-İnan, Huri (Der.) *The Ottoman Empire and the World-Economy* (New York: Cambridge University Press): 88-100
- Wallerstein, I. (2011), *The Modern World-System I: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century* (Vol. 1) (Berkeley: University of California Press).
- Wolikow, S. (2016), *Komünist Enternasyonal (1919-1943). Komintern ve Yıkılan Dünya Partisi Hayali* (İstanbul: Yordam Kitap) (Çev. Erden Akbulut).